

Son Dönem Fıkıh Usûlü Eserleri

Sümeyye ONUK*

Tanzimat dönemiyle birlikte yargı alanında değişiklikler yaşandı; akabinde de hızla kanunlaştırma faaliyetlerine girişildi. Kanunlaştırma faaliyetlerinin sağlam bir zemine oturabilmesi ve dönemin hukukçu ihtiyacının karşılanabilmesi için açılan yükseköğretim seviyesindeki resmî kurumlarda müfredata fıkıh ve fıkıh usûlü dersleri de konuldu. Bu, söz konusu müfredata uygun yeni ders kitapları yazılması ihtiyacını beraberinde getirdi. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, usûldeki yenilik arayışları bâriz hale geldi. Usûl ders kitaplarında bir standart oluşturuldu. Bu dönemde ayrıca, ders kitabı mahiyetinde olmayan ve belli bir usûl konusuna hasredilmiş çalışmalar da yapıldı.

Son dönem fıkıh usûlü eserlerinin incelendiği bu makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Osmanlı son dönem usûl eserleri, ikinci bölümde Cumhuriyet dönemi usûl eserleri ele alınmıştır. Osmanlı son dönemindeki eğitim, hoca merkezli olduğu için fıkıh usûlü hocaları ve bunların ders notlarından oluşan telifât üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise, fıkıh usûlünün genelini ele alan ve çoğunlukla ders kitabı mahiyetinde olan eserler ile belli bir konu çerçevesinde şekillenen eserler incelenmiştir. Ayrıca, kronolojik olarak Tanzimat'tan günümüze telif edilen genel nitelikli fıkıh usûlü eserlerinin bibliyografyasına yer verilmiştir.

I. Osmanlı Son Dönemi Fıkıh Usûlü Eserleri

Sanayi devrimi ve beraberinde getirdiği aydınlanma süreciyle birlikte Osmanlı Devleti, Batı karşısında geri kalmışlığını kabullenerak bunun önüne geçebilmek için askerî, siyasi ve hukuki pek çok alanda düzenlemeler yapmıştır. Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra hukuk alanındaki değişimler hız kazanmış ve kanunlaştırma faaliyetlerinin yoğun olduğu bir döneme girilmiştir. Kanunlaştırmalarda esasen iki farklı metot takip edilmiştir. Bunlardan biri, Osmanlı hukukundaki uygulamaları kanun haline getiren ve genel olarak İslam hukukuna dayanan tedvin faaliyetleri iken diğeri, tamamen veya kısmen Batı'dan iktibas edilen kanunlardır. Bununla beraber iki tarzı

* Araştırma Görevlisi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Hukuku Bilim Dalı.

da ihtiva eden karma kanunların olduğu da söylenebilir.¹ Kanunlaştırma hareketlerinin en önemli eseri ise medenî hukuk alanında tedvin edilen Mecelle'dir. Medenî hukukun hazırlanma sürecinde de dönemin fikir ayrılıklarını yansıtan görüşler ortaya konmuştu. Âli Paşa ve Kabûlî Paşa Fransız medenî hukukunun iktibas edilmesini önermekte iken, Ahmet Cevdet Paşa, Şirvânîzâde Rüştü Paşa ve Fuat Paşa ise millî bir kanun hazırlanması gerektiğini düşünmekteydiler. En nihayetinde, Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlık ettiği bir heyet tarafından Hanefî mezhebinin görüşleri dışına çıkmayan, mezhep içindeki farklı görüşlerden sadece uygulamaya esas teşkil edenleri toplayan bir hukuk metni Mecelle adıyla vücut bulmuştur.² Mecelle, medenî hukukun önemli konularından biri olan aile hukukuna yer vermemiş ve bu eksikliği gidermek amacıyla Hukûk-ı Âile Karamâmesi tedvin edilmiştir. Bu tedvinde Mecelle'den farklı olarak Hanefî mezhebi dışındaki görüşlere de yer verilmiştir.³

Hukuk alanında yaşanan bu değişime paralel olarak hukuk eğitiminde de bazı değişimler yaşandı. Medreselerde verilen eğitim, hukuk alanındaki isteğe ve ihtiyaca uygun düşmemekteydi. Bu sebeple devlet tarafından, hukuk eğitimi veren başka eğitim kurumları tesis edildi. 1854'te kadı yetiştirmek amacıyla Muallimhâne-i Nüvvâb⁴ kuruldu. 1874 yılında ise, yüksek öğretim seviyesindeki ilk hukuk mektebi olan Mekteb-i Hukûk-i Sultânî açıldı. Bu kurum daha sonra 1880 yılında açılan Mekteb-i Hukûk-i Şahâne'nin bünyesine dahil edildi.⁵ Bir yandan da Dârülfünûn kurma teşebbüsleri devam etti, fakat birkaç kere açılan bu kurum uzun soluklu eğitim veremedi tekrar kapandı; en nihayetinde 1900 yılında ulûm-i dînîye şubesini de bünyesinde bulundurmamak suretiyle Dârülfünûn-i Şahâne ismiyle hayat buldu.⁶ Bu süreç içerisinde Dârülfünûn'dan bağımsız olarak eğitime devam eden Mekteb-i Hukuk, 1909 yılında fiilen Darülfünûn'a bağlandı ve böylece hukuk eğitimi tek bir merkezde toplandı.⁷

Fıkıh usûlü, medreseye alternatif olarak kurulan bu kurumların müfredatında yer aldı.⁸ Manastırlı İsmail Hakkı, Ali Haydar Efendi, Seyyid Bey gibi dönemlerinin önemli hukukçularından sayılan, kanunlaştırma faaliyetlerinde ve çeşitli komisyonlarda

1 Mustafa Şentop, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 5 [Türk Hukuk Tarihi Sayısı], s. 652.

2 Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, 2003, c. 28, s. 232.

3 Mehmet Akif Aydın, "Hukuk-ı Âile Karamâmesi", *DİA*, 1998, c. 18, s. 316.

4 Bu kurum, 1885'te Mekteb-i Nüvvâb, 1909'da Medresetü'l-Kudât adını almıştır.

5 Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 16, sy. 3, s. 164.

6 Dârülfünûn'un kuruluş serüveni için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn", *DİA*, 1993, c. 8, s. 521-525.

7 Koyuncu, a.g.m., s. 181.

8 Haluk Songur, "Fıkıh Usûlü Dersinin Kaldırılması Bağlamında Dârülfünûndan Cumhuriyete Hukuk Eğitim Müfredatı Üzerine", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 3, sy. 1, s. 26.

yer alan, zaman zaman siyasi görevler de üstlenmiş olan kişiler bu dersi okuttular. Okutulan bu derslerin birçoğu da ya öğrenciler tarafından ya da hoca tarafından derlenerek kitap haline getirildi ve böylece, fıkıh usûlüne dair Türkçe yeni bir literatür oluşmaya başladı.⁹

Bir yandan ders kitabı niteliği taşıyan eserler telif edilmekteyken bir yandan da dergilerde, dönemin güncel fıkıh usûlü konularına dair makaleler¹⁰ yazılmakta, karşıt görüş sahipleri arasındaki tartışmalar bu makaleler üzerinden devam etmekteydi. Özellikle İzmirli İsmail Hakkı ile Ziya Gökalp ve yandaşları arasında cereyan eden karşılıklı atışmalar, literatürde önemli bir yer edindi.¹¹

Dönemin güncel fıkıh usûlü meselelerinin başında ictihad konusu geliyordu. Zira kanunlaştırma faaliyetlerinin uzantısı olarak, klasik fıkıh anlayışından farklı bir çehreye bürünen bu yeni anlayış, ictihad kapısının açılmasını gerektiriyor ve hatta hiç kapanmamış olduğunu savunuyor, fıkıhın temelini ictihadı yerleştiriyordu. Dönemin sonlarına doğru ise, yeni bir fıkıh usûlüne ihtiyaç olup olmadığı tartışılmaya başlandı. Ziya Gökalp ve yandaşları “ictimâî usûl-i fıkıh” diye nitelendirdikleri örfe dayalı yeni bir fıkıh usûlü anlayışını benimsediler. Buna karşı çıkan İzmirli de yeni bir fıkıh usûlüne ihtiyaç olduğunu düşünüyor, fakat klasiğe bağlı farklı bir yöntem öneriyordu.¹²

Aşağıda fıkıh usûlü alanında Türkçe telifatta bulunmuş ve birçoğu aynı zamanda fıkıh usûlü derslerine girmiş olan dönemin önemli şahıslarından bahsedilecek, eserlerinin içerik, üslup ve yöntemine dair bilgiler verilecek, -başka bir makalede ele alınan- dönemin güncel tartışmalarına dair¹³ görüşlerine ise kısaca değinilecektir.

A. Fıkıh Usûlüne Dair Eseri Bulunan Alimler

1. Ahmed Hamdi Şîrvânî (1831-1890)

Cevdet Paşa'nın maarif nâzırını olduğu dönemde Mekteb-i Sultânî bünyesinde hukuk mektebi açılmış ve müfredatına fıkıh usûlü dersi de dahil edilmiştir. Bu dersi okutmakla görevlendirilen Ahmed Hamdi Şîrvânî, ders kitabı olarak Hâdimî'nin *Mecâmiu'l-Hakâik*'ini takip etmiştir. Şîrvânî, bu eseri daha sonra

9 Bkz. Mehmet Akif Aydın, “Ali Haydar Efendi”, *DİA*, 1989, c. 2, s. 396; Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA*, 2003, c. 27, s. 563; Bkz. Sami Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, 2009, c. 37, s. 54

10 Makalelerin listesi için bkz. Ayşe Yıldız Gürkan, “İslam Hukuku Makaleler Bibliyografyası”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 110-125.

11 Bkz. Abdülkadir Şener, “İctimâî Usul-i Fıkıh Tartışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı (sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*, 1996, s. 319-329.

12 Sami Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 229.

13 Bkz. *TALİD*'in 23. sayısında yayınlanan Kaşif H. Okur'un “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar” başlıklı makalesi.

“*Levâmiu'd-dekâik fî tercemeti Mecâmii'l-hakâik*” adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Fakat, konuları oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alan ve muamelat dışında da birçok örnek içeren *Mecâmiu'l-hakâik*, Şîrvânî'ye göre öğrencilere ağır gelmiştir. Bu sebeple de ders kitabı olarak okutulmak üzere, muamelattan bolca örnek veren ve konuları veciz bir şekilde işleyen “*Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*” eserini telif etmiştir ve muhtemelen de bu eser, Türkçe fıkıh usûlü telif türünün ilk örneğidir.¹⁴ Şîrvânî eserini hazırlarken, Hanefî usûlünden *Mecâmi', Tavzîh, Mir'ât, Menâr, Fusûlü'l-bedâyi', Usûl-i Pezdevî; Şâfiî usûlünden Cem'u'l-cevâmi'* ve Mâlikî usûlünden *Muhtasaru Telhîs* isimli kaynaklardan yararlandığını belirtmektedir.¹⁵ Kısa ve öz bir biçimde telif edilen eser; fıkıh usûlünün tanımı, edille-i erbaa (Kitap, sünnet, icma, kıyas), lafızlar bahsi, delillerin teâruzu, tercih ve hüküm bahislerini ihtiva etmektedir.

2. Ali Haydar Efendi (1837-1903)¹⁶

İyi bir hukukçu ve eğitimci olan Ali Haydar Efendi, muallimlik, kadılık, müfettişlik gibi pek çok idârî ve ilmî görevlerde bulunmuştur.¹⁷ Fakat Ali Haydar Efendi'nin asıl şöhreti fıkıh ve özellikle fıkıh usûlü alanında, bu sebeple de “Usûl-i Fıkıh Hocası” diye anılmaktadır. İstanbul Hukuk Mektebi'nde 18 yıl hocalık yapmış, Mecelle ve Usûl-i Fıkıh dersleri okutmuştur.¹⁸ Buradaki ders notlarının bir bölümü ilk defa 1307'de taşbaskı olarak neşredilmiştir. Daha sonra yine burada vermiş olduğu dersler talebesi Hacı Âdil Bey tarafından tesbit edilmiş ve 1326'da *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasının ilâvesi olarak neşredilmiştir. Kitap daha sonra yeni harflerle de basılmıştır.¹⁹

14 Kâşif Hamdi Okur, *XVIII. Yüzyıl Usûlcülerinden Hâdimî ve Usûl Anlayışı*, Çorum: Lider Matbaacılık, 2008, s. 196.

15 Ahmed Hamdi Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1301 [1882], s. 15.

16 Türk hukuk tarihinde iki tane meşhur Ali Haydar Efendi vardır. İkisi de fıkıh ve Mecelle konusunda uzman olduklarından dolayı sık sık birbirleriyle karıştırılır. Bu karışıklığı önlemek için vefatlarından sonra -muhtemelen yaşlarına nisbeten- birisine “Büyük Ali Haydar Efendi”, diğerine “Küçük Ali Haydar Efendi” denilmiştir. Mecelle şerhlerinden “Dürerü'l-hükkâm”ın yazarı olan, “Küçük Ali Haydar Efendi”dir. Fıkıh usûlüne dair eseri bulunan ve bizim burada ele aldığımız Haydar Efendi ise, kendisine “Molla Haydar” da denilen “Büyük Ali Haydar Efendi”dir.

17 Ali Haydar Efendi, 24 Kasım 1884'te Meclis-i Kebîr-i Maârif başkanlığına getirilmiş ve ölünceye kadar 19 sene boyunca bu görevi yürütmüştür. Maarif Meclisi başkanlığı sırasında Türk eğitim sisteminde bazı önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Bunların en önemlisi, Dârülfünûn'un bir daha kapanmamak üzere tekrar açılmasıdır (1900). (Detaylı bilgi için bkz. Uğur Ünal, “Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2007, c. 26, sy. 41, s. 131-142).

18 Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk hukukçuları*, y.y., 1958, s. 304-305.

19 Mehmet Akif Aydın, “Ali Haydar Efendi”, *DİA*, 1989, c. 2, s. 396. Bu eser, *Usûl-i Fıkıh Dersleri* adıyla İstanbul: Üçdal Neşriyat tarafından 1966 yılında latin harfleriyle tekrar basılmıştır.

Eser; bir mukaddime, iki ana bölüm ve hatimeden oluşmaktadır. Mukaddimede fıkıh usûlünün tanımı, konusu ve gayesi ele alınmıştır. İlk bölüm şer'î delillerden Kitap, sünnet, icma ve kıyası, ikinci bölüm ise hüküm bahislerini içermektedir. Hatimede ise kısaca icthad konusuna yer verilmiştir. Eserin hacimce yarısından fazlasını "Kitap" başlığı içerisinde işlenen "lafızlar" bahsi oluşturmaktadır.

Ders notlarından derlenerek oluşan eserin üslûbu ve yöntemi de bunu ihsas ettirmektedir. Konular ayrıntılı bir şekilde sistematize edilerek bir bütün içinde aşama aşama işlenmiştir. Ali Haydar Efendi, anlatacağı konunun öncelikle tanımını yapmış, kısımlarını belirtmiş, ondan sonra da tafsilâta geçmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde lafız tahlillerine yer vermiş, fûrû-ı fıkıhtan somut örneklerle konuyu anlaşılır hale getirmiş, vurgulamak istediği yerleri veya ihtilaflı meseleleri soru haline getirerek dikkat çekip cevaplamış, hemen hemen her meselenin sonunda birkaç cümle ile anlattıklarını özetlemiştir. Mektep'te aynı zamanda Mecelle derslerine de giren ve Mecelle Cemiyeti azalığına da tayin edilmiş olan Ali Haydar Efendi, Mecelle'ye olan bu vukûfiyetini usûl derslerine de yansıtmış ve yeri geldikçe ilgili Mecelle maddelerine atıflarda bulunmuştur.

Ali Haydar Efendi, usûl derslerini Hanefî mezhebinin görüşlerini esas alarak işlemiştir. İhtilaflı meselelerde diğer mezheplerin görüşlerine ve delillerine yer vermiş, fakat bunları yine Hanefî mezhebinin görüşlerine muvafık olarak, delillerle çürütmeye çalışmıştır. Şer'î delillerin dört olduğunu, buna ziyade yapılamayacağını ve başka bir delile binaen hüküm verilemeyeceğini kabul etmektedir. Edille-i erbaa dışındaki bir takım delillerin, aslında bu dört delile mülhak olduğunu belirterek onları konuları arasına katmamıştır.²⁰ Ona göre; icmanın gerçekleşmesi de gerçekleşen icmanın bilinmesi de mümkündür ve hatta vâkîdir. Ayrıca icmanın oluşması için, müctehidlerin fiilen bir araya gelip toplanması gerekmez; sözlerindeki veya amellerindeki ittifak yeterlidir.²¹

Hatimede kısaca ele alınan icthad başlığı altında; icthadın tanımı, şartları, hükmü, tecezzi kabul edip etmeyeceği, Allah katında doğrunun teaddüt edip etmeyeceği gibi meseleler yine klasik Hanefî ulemasının görüşleri doğrultusunda muhtasar bir şekilde işlenmiştir.

Öğrencisi Âdil Bey, Ali Haydar Efendi'nin fıkıh usûlünde mütehasıs olduğunu, fûrû-i fıkıha dair hemen hemen her meseleyi bir usûl kaidesine ircâ edebilecek melekeye sahip bulunduğunu belirtmektedir. Ali Haydar Efendi, derslerini takrir metoduyla işlemektedir. Derste usûle dair veciz bir cümle yazdırmakta, sonra da bunu genişçe izah etmektedir. Dersini işlerken temel aldığı kaynaklar ise Molla Hüsrev'in *Mirkât*'ı ve buna yazdığı şerhi *Mir'ât*'ıdır.²²

20 Ali Haydar, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326 [1908], s. 21.

21 Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 345.

22 Bkz. Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 4-5.

3. Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912)

İsmail Hakkı, 1302’de (1884) Hukuk Mektebi fıkıh hocalığına tayin edilmiş olup 1908’de Meclis-i Ayan âzâsı oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür.²³ 1899’da İstanbul Dârülfünûnu’nda usûl-i fıkıh ve tefsir müderrisliği yapmıştır.²⁴ Fıkıh usûlüyle ilgili eseri, Hukuk Fakültesi dördüncü sınıfa mahsus olan ders takrirlerini içermektedir. Dolayısıyla fıkıh usûlünün bütün konularını değil, dördüncü sınıf müfredatındaki konuları ele almaktadır. Hüsün ve kubuh meselesiyle başlayan eser, dörtlü taksimatıyla lafızlar bahsini (vaz’ olunduğu mana bakımından lafızlar, manaya delaletinin açıklığı ve kapalılığı açısından lafızlar, kullanıldığı mana açısından lafızlar, ibarenin delaleti bakımından lafızlar) ve onların alt başlıklarını ihtiva etmektedir. “Mesele” veya “metin” başlığıyla verilen genel bilgidен sonra “takrir” yapılmakta ve yeri geldikçe de bazı kurallar “tenbih” edilmektedir. Zaman zaman konuyla ilgili olarak fûrû-ı fıkıhtan soru ve cevaplara yer verilmekte ve böylece teorik bilginin pratikteki uzantısı gösterilmektedir.

Manastırlı, yaşadığı dönemin getirdiği kanunlaştırma ve ictihad tartışmalarında da görüşler bildirmiştir. Ona göre İslam hukuku, başka kanunlara ihtiyaç bırakmayacak derecede yeterlidir ve her devrin ihtiyaçlarına cevap verip çözümler üretebilecek durumdadır. Fakat bunun mümkün olabilmesi için, örf ve zamandaki değişikliğe bağlı olarak bazı ictihâdî hükümler de değişebilmeli ve mezhep ayırımına gidilmeksizin toplumun maslahatına uygun görüşlerle amel edilebilmelidir.²⁵

4. Mahmud Esad Seydişehirî (1856-1918)²⁶

Esad Efendi, tarih, hukuk, iktisat, dinler tarihi, hadis gibi pek çok değişik alanda eserler telif etmiştir ve bu çalışmalarının birçoğu kendi alanında ilk olma özelliğini taşır. Bunun yanında başta *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşâd)* olmak üzere pek çok mecmua ve gazetede makaleler yazmıştır. İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen müellif aynı zamanda pek çok eseri de Türkçeye tercüme etmiştir.²⁷ Fıkıh usûlü ile ilgili iki eser yazmıştır: *Usûl-i Fıkıh* ve *Telhis-i Usûl-i Fıkıh*. *Telhis*’in ilk

23 Erk, *a.g.e.*, s. 313.

24 Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA*, 2003, c. 27, s. 563.

25 Manastırlı, “Ahkâm-ı İslamiyye ve İctihad”, *Sırât-ı Müstakîm*, c. 2, sy. 29, s. 34.

26 Mahmud Esad Efendi, gerek dîni gerekse tabîi ve riyâzî pek çok ilmî alanla iştigal etmiştir, fakat medrese tahsilinin de bir uzantısı olarak hukuk ilmine olan ilgisi diğerlerinden fazladır. Bu sebeplerdir ki Mekteb-i Hukuk’un ilk mezunları (1301) arasında o da vardır. Memuriyet hayatına Osmanlıca muallimi olarak başlamış, İzmir mahkeme reisliği ile devam etmiş, çeşitli bakanlıklarda çalışmış, Devlet Şurası Tanzimat reisliğine getirilmiş ve son olarak da Isparta’dan mebus seçilmiştir (1913). Mebusluğu sırasında da 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi’ni hazırlayan komisyonun başkanlığını yapmıştır. Esad Efendi, muallimlik mesleğini her daim sürdürmüş, idârî görevlerde bulunurken bile dersler vermeye devam etmiştir. Aile hukuku, devletler hukuku, iktisat, Mecelle, karşılaştırmalı hukuk, hukuk tarihi, İslam dini tarihi gibi dîni derslerin yanı sıra kimya, cebir, geometri gibi müsbet ilimlerle ilgili dersler de vermiştir. Bkz. Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk hukukçuları*, y.y., 1958, s. 358-361.

27 Erdoğan, “Seydişehirî”, *DİA*, 2009, c. 37, s. 26.

baskısının önsözünden anlaşıldığı üzere bu eser, daha önce telif ettiği *Usûl-i Fıkıh* adlı eserin hülasasıdır. Muhtasar ve sistematik bir şekilde kaleme aldığı ve fıkıh usûlüne dair genel bir çerçeve sunan eseri, Aydın vilayetindeki idâdilerde okutulması için yazmıştır. Zira İzmir Mekteb-i İdâdisi'nde kısa süreliğine okuttuğu fıkıh usûlü derslerinde, konuların ders saatleri içerisinde kafi derecede verilemediğini müşahede etmiş ve bunun üzerine fıkıh usûlünü ana hatlarıyla özet bir şekilde ele alan bu eserini telif etmiştir.²⁸

Kitap; fıkıh usûlünün tarifi, konusu ve gayesine ilişkin açıklamaları içeren kısa bir mukaddimenin haricinde iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, şerî delillerden Kitap, sünnet, icma ve kıyas; ikinci bölümde, hüküm bahisleri ele alınmıştır. Hatime bölümünde ise ictihad hakkında kısa, genel bilgiler verilmiştir. “Lafızlar bahsi”nin içinde ek bölüm olarak geçen “edatlar kısmı”, genelde fıkıh usûlü eserlerinde müstakil olarak işlenmeyen, bu sebeple de eserin benzerlerinde nadiren rastlanan, ancak talebelerin bazı meseleleri rahat anlamalarını sağlayan, Arapça grameri ile ilgili önemli bir konudur.

Seydişehrî, meslek hayatının ilk yıllarında telif ettiği usûl eserlerinde, klasik Hanefî literatüründeki bilgileri ders kitabı formatına uygun olarak derlemiş, klasik anlayıştan ayrılmamıştır. Fakat sonrasında, Osmanlı hukuk modernleşmesinin gelişim seyrine bağlı olarak ve muhtemelen devlet hayatının da getirdiği tecrübelerin etkisiyle muamelat konusunda maslahatı ve zarureti daha fazla gözeten bir çizgiye kaymış; odağına, ictihad kapısının açılması/kapanması meselesini yerleştirdiği ve hicrî üçüncü asırdan sonrasını “*kuru bir taklid dönemi*” olarak tanımladığı bir fıkıh tarihi anlayışını benimsemiştir.²⁹

5. Seyyid Bey (1873-1925)

Seyyid Bey, içinde yaşadığı dönemin hem siyasi hem de ilmî ortamlarında yer almış, her ikisinde de kendine has görüşleriyle dikkat çekmiş bir Osmanlı aydınıdır. Ne var ki üstlendiği önemli siyasi görevler³⁰ ve bilhassa Hilâfet'in şer'î mahiyetine dair Meclis'te yaptığı uzunca konuşma³¹ sebebiyle siyasi kimliği, ilmî kimliğinin önüne geçmiştir. Hukuk, siyaset ve müderrislik alanlarında öne çıkan Seyyid Bey, Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'nde başladığı usûl-i fıkıh müderrisliğine aralıklarla ölümüne kadar devam etmiştir. Döneminin önemli hukukçuları arasında yer alması sebebiyle çeşitli kanunlaştırma ve tâdil komisyonlarında da görev yapmıştır.³²

28 Emre Altuntaş, “Mahmud Esad Seydişehrî'nin Fıkıh Düşüncesi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, 2010, s. 54.

29 Ali Adem Yörük, “Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehrî”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2012, c. 70, sy. 1, s. 491.

30 Bkz. Sami Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, 2009, c. 37, s. 54-55.

31 Konuşmanın tam metni için bkz. Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1340.

32 Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, c. 37, s. 54.

Seyyid Bey, nitelikli bir ilim adamı olmasına rağmen, siyasi hayatın içinde aktif bir biçimde yer alması sebebiyle fazla eser telif edememiştir. Az sayıdaki bu eserlerin de büyük çoğunluğu Dârülfünûndaki ders notlarından derlenmiştir. 1328 ve 1330 yıllarında iki ayrı cilt olarak yayımlanan *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, Seyyid Bey'in bu alandaki ilk eserleridir. Birbirinin devamı niteliğindeki bu iki cilt, fıkıh usûlü konularının tamamını ihtiva etmemektedir. Kitap, klasik şerh üslubu içerisinde telif edilmiştir. Önce ilgili konuyu veciz bir biçimde ihtiva eden "metin" kısmı, ardından da o metni ayrıntılarıyla ele alan "izah" kısmı gelmektedir. "Metin" kısmının kaynağı tesbit edilememiş olmakla birlikte ifadelerdeki yerleşik üslup, bu kısımların Arapça muhtasar bir fıkıh usûlü eserinden tercüme yoluyla iktibas yapıldığını ihsas ettirmektedir.³³ Metindeki ifadelerden hareketle kitabın sistematığı şu şekildedir: Mukaddimedede fıkıh usûlünün tanımı, konusu ve gayesi yer almaktadır. Birinci kısım; edile-i şer'iyye'yi muhtevi olup Kitap, sünnet, icma ve kıyas olmak üzere dört bölümden oluşur. Kitap bölümünde, Kitap'ın tanımı yapılmakta, ardından da lafızların dörtlü taksimatına yer verilmektedir: Vaz' olunduğu mana bakımından lafızlar, manaya delaletinin açıklığı ve kapalılığı bakımından lafızlar, kullanıldığı mana bakımından lafızlar, ibarenin delaleti bakımından lafızlar. Fakat bu taksimatın son iki başlığı eserde bulunmamaktadır.

Seyyid Bey'in bundan sonra telif ettiği *Medhal* isimli kitabı ise en tanınmış eseridir. *Medhal*'e yazdığı mukaddimedede, yukarıdaki iki ciltlik fıkıh usûlü ders notlarına atıfta bulunmakta fakat bunların, fıkıh usûlünün tüm konularını içermediğini belirtmektedir. Bu sebeple de fıkıh usûlünün bütün konularını ihtiva eden, herkesin istifade edebileceği bir eser telif etme ihtiyacı hissetmiştir.³⁴ Belirttiği bu eser, bir mukaddime ve üç temel bölümden oluşmaktadır. "Medhal" denilen mukaddimedede üç kısım bulunmaktadır. Birinci kısımda fıkıh usûlünün ortaya çıkış süreci ve tarihinden; ikinci kısımda fıkıh usûlünün mahiyetinden, konusundan ve gayesinden; üçüncü kısımda ise hilâfet meselesinden ve icthad ile taklitten bahsedilmektedir. *Medhal*'in muhtevasının çoğunluğunu oluşturan bu üçüncü kısım, Seyyid Bey tarafından "en evvel bilinmesi lazım gelen ve zamanımızda pek büyük ehemmiyeti bulunan bazı şer'î ve fikhî esaslar" şeklinde nitelendirilmiştir. Mukaddime'nin dışındaki üç bölümün birincisi şer'î delilleri ve teâruzları halinde tercih usûllerini; ikincisi hüküm bahislerini; üçüncüsü delillerden hüküm çıkarma, lafız ve ibarelerden kastedilen manayı ortaya koyma metoduyla alakalı konuları ihtiva etmektedir.³⁵ Bahsedilen bu üç bölüm ise *Medhal*'in devamı niteliğindeki "*Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden Irâde, Kazâ ve Kader*" isimli eserde ele alınmıştır.

33 Sami Erdem, "Seyyid Bey: Hayatı ve Eserleri", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 58.

34 Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh, Cüz-i Evvel: Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333 [1917], s. 4.

35 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 4-5.

Seyyid Bey, bu son iki eserini, ilk iki eserinden farklı bir sistematik ve üslupta telif etmiştir. İlk eserinden farklı olarak şerh üslûbunu kullanmamış, belli bir metne bağlı kalmamıştır. Fakat beyan ettiği tetkiklerin, şahsî görüşleri olarak değerlendirilmemesi için gerek gördüğü takdirde her bahsin ve meselenin sonunda o konudaki kaynakları göstermiştir.³⁶ Bu bağlamda özellikle “*Pezdevî şerhi Keşfü'l-esrâr, Telvîh, Tavzîh, Minhâc, Füsûlü'l-bedâyi', Mir'ât, Tahrîr şerhi Takrîr...*” gibi muteber Hanefî kitaplarına atıflarda bulunmuş, bunun yanı sıra Gazzâlî'nin *Mustasfâ'sı*, İbn'ül-Kayyim'in *İ'lâmu'l-muvakki'in*'i gibi diğer mezheplere ait kitaplarla da görüşlerini temellendirmiştir. Ayrıca diğer eserlerden farklı olarak, hilâfet meselesi gibi klasik fıkıh usûlü kitaplarında bulunmayan fakat dönemin tartışmalı konuları arasında yer alan güncel meselelere yer vermiştir. Yine dönemin güncel meselelerinden olan ictihad-taklid konularını da genişçe ele almıştır.

Seyyid Bey'in görüşleri, dönemin İslâmcılık anlayışı içinde, özü itibariyle geleneksel yapıyı muhafaza etmekle birlikte modern bir bakış açısını temsil etmektedir.³⁷ Ona göre; itikâdî meselelerde taklid caiz değildir. Fürû meselelerinde ise müctehit olmayan kişilerin müctehitleri taklidi caizdir fakat alimler için zarurî olan taklid, mutlak taklid olmayıp delilde taklittir. Ayrıca kişilerin, belirli bir mezhebi taklid etmeleri zorunlu olmayıp bazı meselelerde bir mezhebin görüşüyle, diğer bazı meselelerde de başka bir mezhebin görüşüyle amel etmeleri caizdir.³⁸ Fakat bu durum, devletçe bir kanun tedvin edilmediği, herhangi bir mezhebin görüşüyle amel edilmesi hakkında bir karar verilmediği sürece geçerlidir. Mecelle gibi devletin tedvin ettiği bir kanun varsa, o kanuna uyulması zorunludur³⁹ ve bu kanunlaştırmalar fıkıh ilmi içinde kalınarak yapılmalıdır.⁴⁰ Öte yandan Seyyid Bey, Mecelle'nin mezhep taassubu gözetilerek sadece Hanefî mezhebine göre tedvin edilmesini eleştirmiş, başka mezheplerden de hüküm alınması gerektiğini ve böylece daha mükemmel ve insanların maslahatına daha uygun bir kanun vücuda getirileceğini savunmuştur.⁴¹

Seyyid Bey, *telfiki* “bir meselede ve hususi bir fiilde birbirine zıt olan iki veya fazla mezhebin aykırı hükümlerini birleştirmek” olarak tanımlamakta ve bunun caiz olmadığını söylemektedir. Farklı iki veya daha fazla meseleden birinde bir mezhebin, diğerinde başka bir mezhebin görüşünü uygulamak telfik değildir ve bu, az önce de belirtildiği gibi caizdir.⁴² İctihâdî meselelerde Allah katında muayyen bir hüküm var mıdır ve doğru tek midir hususunda ise İmam Gazzâlî'nin

36 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 5.

37 Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, c. 37, s. 55.

38 Bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 321-326.

39 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 315.

40 Erdem, “Seyyid Bey”, *DİA*, c. 37, s. 55.

41 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 329.

42 Bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 312-315.

delillerini kuvvetli bularak “eşbeh” görüşünü benimsemiştir. O halde, hükmü açıklanmayan icthâdî meselelerde muayyen şer’î bir hüküm yoktur,⁴³ fakat Allah katında doğru tektir. Zira “doğruların biri gerçeğe daha yakındır” demek ile “doğru tektir” demek arasında hakikatte fark yoktur.⁴⁴

Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade, Kazâ ve Kader adlı eserinin üçüncü bölümünde yer verdiği hikmet-i teşri ve makâsîd-ı Şâri’ konusunu, gerek fıkıh ilmi açısından gerekse kanunların tanzimi açısından önemli bir konu olarak görmektedir. Makasîd-ı Şâri’ başlığı altında maslahat-ı dînîyye, adalet ve maslahat-ı dünyeviyye meselelerini genişçe ele almış, maslahat-ı mürsele ile amelin caiz olup olmadığını tartışmıştır. Maslahat konusundaki görüşleriyle dikkat çeken Tûfi’den⁴⁵ bahsederken de takdirlerini dile getirmiştir.⁴⁶ Değişme anlayışına dayalı örf ve teamülü de maslahat kabilinden sayıp dikkate değer bulmuştur.⁴⁷

6. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)

İstanbul’un çeşitli mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İsmail Hakkı aynı zamanda birçok cemiyet ve teşekkülde faaliyette bulunmuş, dönemin hemen hemen bütün ilmi komisyonlarında yer almıştır. Mülkiye Mektebi’nde Arapça, akâid ve usûl-i fıkıh dersleri okutmuştur.⁴⁸ Yukarıda zikrettiğimiz alimlerden farklı olarak İsmail Hakkı, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına da tanık olmuş ve eğitim faaliyetlerinin içerisinde yer almıştır.

Kur’an ilimleri, hadis, fıkıh, kelam, felsefe, mantık gibi çeşitli alanlarda pek çok müstakil eser veren İsmail Hakkı, ayrıca dönemin önemli dergilerinde de yazılar yazmıştır. Fıkıh usûlünün tüm konularını içeren, sistematik müstakil bir eseri bulunmamakla birlikte bazı konularını ele aldığı eserleri vardır. “*Usûl-i Fıkıh Dersleri*”nden derlenen iki eserinin ilkinde, hüsün ve kubuh meselesi yer almaktadır. Diğerinde ise fıkıh usûlünün diğer ilimler arasındaki yeri, fıkıhın tedvini, şer’î hükümlerin kaynakları, mesâlik-i fukaha, fukahanın ihtilafı ve sebepleri hakkında bilgi verilmekte, sahabi, tabiin ve tebe-i tabiinin tarifleri yapılarak fakih olanları sıralanmaktadır. İzmirli ayrıca ilm-i hilâf derslerini tesis ettikten sonra kaleme aldığı “*İlm-i Hilâf*” adlı eserinde de fıkıh usûlü konularına yer vermiştir. Üç cüz olarak planlanan, ancak iki cüzü basılabilen eserin birinci cüzünde hükümlerin istinbat edilmesinin sureti, şer’î deliller, delillerin teâruzu, icthad-taklid meselelerindeki ihtilaflar ele alınmıştır. Fakat

43 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 220.

44 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 221.

45 Tûfi’nin maslahat konusundaki görüşleri için bkz. Ferhat Koca, “Tûfi”, *DİA*, 2012, c. 41, s. 327-330.

46 Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade, Kaza ve Kader*, Dersaadet: Kader Matbaası, 1338 [1922], s. 293.

47 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 295.

48 Ali Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, *DİA*, 2001, c. 23, s. 531.

bu eser, usûl kitabı sistematîği ve üslûbu içerisinde yazılmamıştır. Öncelikle birkaç cümle ile meselenin tanımı yapılmış, ardından tartışmalı kısımlar dile getirilip mezheplerin görüşleri aktarılmış, zaman zaman da ittifak edilen noktalar belirtilmiştir.

İzmirli, ulemanın görüşlerine değer vermekle birlikte hiç birinin fanatik taraftarı olmamış, kabullerini ve eleştirilerini önyargılardan hareketle değil, delillerden hareketle ortaya koymuş müdakkik bir alimdir.⁴⁹ Belli bir mezhebin mutaassıbı olmadığı gibi fıkıhın Hanefî fikhına; Hanefî fikhının da belirli kitaplara hasredilmesini eleştirmiş, insanların maslahatına olduğu takdirde diğer mezheplerin görüşlerinden de yararlanılması gerektiğini savunmuştur.⁵⁰

İzmirli'nin fıkıh usûlüne dair görüşleri, yukarıda zikredilen eserlerinden ziyade, dönemin önemli dergilerinde yazdığı makalelerinde⁵¹ yer almaktadır. Bu makalelerinde özellikle dönemin tartışmalı konularını ele almış ve kabul etmediği karşıt görüşlere eleştirilerde bulunmuştur. *İslam Mecmuası*'nda yazan ve "ictimâî usûl-i fikh" adı altında yeni bir fıkıh usûlü anlayışını savunan Ziya Gökalp, Halim Sabit ve taraftarlarına, *Sebilürreşâd*'da yazdığı yazılarla karşı çıkmıştır. Ziya Gökalp'e göre "Fıkıh, insanın amellerini hüsn ü kubh nokta-i nazarından tetkik ve takdir eden ilimdir." Hüsün ve kubhun tayininde ise iki ölçüt vardır: Nas ve örf. Nas, kitap ve sünnetteki delilleri; örf ise ictimâî vicdanı içerir. Naslara dayanan esaslar kıyamete kadar sabit ve değişmezken insanların örfüne, fakihlerin icmama dayalı olan ictimâî tatbikat her asrın geleneklerine uygun olarak değişiklik gösterir.⁵² İzmirli de yeni bir usûl-i fıkha ihtiyaç duyduğunu ifade etmekte fakat örfün alanının bu derece genişletilip şer' ile aynı değerde kabul edilmesine karşı çıkmakta, bu temele dayanan bir usûl anlayışını isabetli bulmamaktadır. Onun önerdiği fıkıh usûlünde, şer'î deliller ve usûl kaideleri aynen kalmalı, örf-adet hakkında fukahanın dediğinden fazlası söylenmemeli, buna mukabil, fıkıh usûlünün tatbikatı üç kısma ayrılmalıdır: Kitap, sünnet, icma ve fukaha görüşlerinden müteşekkil destekleyici deliller (*şevâhid*); sadece ibadete hasredilmemiş, bilakis muamelattan da verilen *misaller*; adlî, mülkî ve askerî kanunlarda da yer alan benzer kaideler (*nezâir*).⁵³

49 İzmirli İsmail Hakkı, *Müstasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341, s. 6-7.

50 İzmirli İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetva", *Sebilürreşâd*, 1330, c. 12, sy. 308, s. 374-375.

51 İzmirli'nin hemen tüm fıkıh makalelerini toplayan bir çalışma için bkz. Mahmut Salih Eser, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Fıkıh Makaleleri", Bitirme tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006.

52 İctimâî usûl-i fıkıh teorisi için bkz. Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 116-213.

53 İzmirli İsmail Hakkı, "İctimâî Usûl-i Fıkha İhtiyaç Var mı?", *Sebilürreşâd*, 1330, c. 12, sy. 298, s. 215-216.

B. Değerlendirme

Tanzimat sonrasında özellikle Mecelle ile birlikte kanunlaştırma faaliyetlerinin önem kazandığı ve hızlandığı bir dönemde yaşamış olan bu alimlerin çoğu, hem ilmî hem de siyasi ortamlarda tebârüz etmişlerdir. Bu dönemde, farklılaşan hukuk algısının bir sonucu olarak medreseler hukukçu ihtiyacını karşılayamaz olmuş ve bu ihtiyacı gidermek için Muallimhâne-i Nüvvâb, Mekteb-i Hukuk, Dârulfünûn gibi kurumlar açılmıştır. Zikrettiğimiz hocalar bu kurumlarda fıkıh usûlü dersleri vermişler ve bu dersler de ya kendileri ya da öğrencileri tarafından kitap şeklinde derlenmiştir. Hepsinin kendine has bir ders işleme metodu olmakla birlikte müfredat çerçevesinde genel olarak benzer konulardan bahsetmişlerdir.

Müellifler, İslam hukuku kanunlaştırma tecrübesinin en büyük örneği olan Mecelle'ye ayrı bir değer vermiş ve eserlerinde sık sık Mecelle maddelerine atıflarda bulunmuşlardır. Esasında, fıkıh usûlünün okutulmasındaki temel gayelerden biri de, o dönemin uygulamadaki hukuk metni olan Mecelle'nin maddelerinin hazırlanmasına yardımcı olan usûlü, prensipleri açıklamaktır. Zaten, fıkıh usûlü dersine giren hocaların birçoğu Mecelle komisyonlarında, Hukûk-ı Aile Kararnamesi hazırlıklarında yer almışlar ve usûl anlayışlarını pratikte uygulama imkanı bulmuşlardır.

Kronolojik olarak bakıldığında II. Meşrutiyet öncesindeki ve sonrasındaki eserler arasındaki farklılıklar göze çarpmaktadır. Ali Haydar, Manastırlı ve Seydişehirî'nin eserlerinde Hanefî çizgisinden ayrılmayan bir usûl anlayışı hakimdir. Kanunlaştırma faaliyetleri hususunda yer yer farklı şeyler düşünseler de tedristeki amaçları öncelikli olarak geçmiş Hanefî birikimini aktarmaktır. Seyyid Bey ile İzmirli'nin eserlerinde ise ictihad mekanizmasının işletilmesi, kanunlaştırmalarda sadece Hanefî mezhebinin görüşlerinden değil kamunun maslahatına olan diğer görüşlerden de istifade edilmesi gibi düşünceler hakimdir. Seyyid Bey'in eserlerinde dönemin siyasi konularından, İzmirli'nin eserlerinde de fıkıh usûlü tartışmalarından yansımalar görmek mümkündür. Dolayısıyla bu eserlerin sadece ders kitabı nitelikli olmadığı, bazı konuları aşırı vurguladığı, gündemdeki tartışmalara müdahil olup görüş belirttiği söylenebilir. Mesela Seyyid Bey'in *Medhal*'inin üçüncü bölümünde klasik fıkıh usûlü konuları arasında yer almayan fakat dönemin tartışmalı meselelerinden olan Hilâfet meselesine genişçe yer verilmiş ve konu şu beş başlıkta ele alınmıştır: hilâfetin tarifi, hilâfetin kazanılma şekli ve vekâlet akdi nevinden olduğunu izah, halifenin sahip olduğu umûmî velayetin mahiyeti, halifeye itaatın vacipliği ve son olarak da halifenin kanun vaz'ındaki salahiyeti.⁵⁴ Eserde dile getirilen bir diğer güncel görüş; İslam hukukunun Batı hukukundan ve Roma hukukundan daha üstün olduğu, körü körüne Avrupa kanunlarının tercüme edilerek tatbik edilmeye çalışılmasının

54 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 98.

basiretsizlik olduğudur.⁵⁵ Seyyid Bey ayrıca, Mecelle'nin olduğu gibi muhafaza edilmesi görüşünde olanları da eleştirmektedir. Hanefî fıkının aslı hükümlerinden mümkün olduğu kadar ayrılmamak gerektiğini kabul etmekle birlikte diğer fikhî mezheplerden de zamana uygun olan meselelerin alınarak Mecelle'nin baştan aşağıya tadil edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁶

II. Cumhuriyet Dönemi Fıkıh Usûlü Eserleri

Tanzimattan sonra hızını artırarak devam eden hukuki değişim süreci, Cumhuriyet döneminde fıkıhtan köklü bir sapma gösterdi. Özellikle laikliğin kabulüyle birlikte İslam hukuku, kanunlaştırma sahasından tasfiye edildi ve medenî hukuk dahil hemen hemen her alanda Batı'dan iktibas edilen kanunlar yürürlüğe konuldu. Bu durum, hukuk eğitimine de yansiyarak yeni kurumlar açılmasına ve müfredattan hoca seçimine kadar pek çok değişiklik yapılmasına neden oldu. İslam hukukunun etkisinin azalmasıyla birlikte, fıkıh usûlüne duyulan ihtiyaç da tartışma konuları arasına dahil oldu. Değişen hukuk algısında fıkıh usûlüne pratikte bir yer verilmiyor, hukuk tarihi olarak bakılıyor; bunun yerine iktibas edilen kanunların anlaşılmasına yardımcı olacak, dînî kaynak ve ilkelere arındırılmış laik bir fıkıh usûlü öneriliyordu.⁵⁷

Tüm bu değişimlere rağmen fıkıh, şahısların yaşamından çıkmamıştı ve devlet eliyle olmasa bile şahıslar eliyle devam etmekteydi. Bu yüzden de fikhî ve fıkıh usûlünü bilen kişilere ihtiyaç vardı. Genelde din eğitiminin, özelde fıkıh usûlü derslerinin gidişatına bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: 1924 Tevhîd-i Tedrîsât kanunuyla medreseler kapatıldı, eğitim sadece devlete bağlı mektepler tarafından sağlanmaya başlandı. Bu dönemde ilkokullarda, ortaokullarda ve imam hatip mekteplerinde din dersleri verilmekte, fakat bunların müfredatında müstakil bir fıkıh usûlü dersi bulunmamaktaydı. Zaten kısa bir süre sonra da imam hatip mektepleri tamamen kapandı (1929-1930 öğretim yılı); ilkokulların, öğretmen okullarının ve ortaokulların müfredatından din dersleri çıkarıldı.⁵⁸ Osmanlı'nın son döneminde açılan Darülfünûn ise, 1933 yılına kadar yüksek öğretim düzeyinde din eğitimi vermeye devam etti, fakat 1926-1927 eğitim döneminde fıkıh usûlü dersleri müfredattan çıkarılarak yerine fıkıh tarihi dersi ilave edildi.⁵⁹ 1933 yılında Darülfünûn, bünyesindeki ilahiyat fakültesiyle birlikte kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu ve böylece ülkede resmî olarak din eğitimi veren bir kurum kalmadı. Din eğitiminin yapılmadığı bu fetret dönemi, 1949 yılında Ankara İlahiyat Fakültesi'nin, 1951 yılında

55 Seyyid Bey, *Medhal*, s. 154.

56 Bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 139-155.

57 Bkz. Sami Erdem, "Yeni Usûl-i Fıkıh Araştırmaları Çerçevesinde Bir Metin: Hüseyin Naci ve Laik Usûl-i Fıkıh", *Divan İlmî Araştırmalar*, 1997/1, s. 213-223.

58 Halis Ayhan, "İmam Hatip Lisesi", *DİA*, 2000, c. 22, s. 191.

59 Songur, a.g.m., s. 15.

İstanbul İmam Hatip Okulu'nun açılmasına kadar devam etti.⁶⁰ Zamanla sayıları artan bu kurumlar, siyasi gelişmelere de bağlı olarak çeşitli düzenlemelere tabi tutulmuş, bazı dönemlerde prestijlerini kaybetmiş olsa da bir şekilde kesintisiz olarak eğitimlerini devam ettirmiştir. Fıkıh usûlü dersleri, başlangıçta sadece sınırlı sayıdaki bu kurumlarda verilmekteyken, 2000'li yıllara gelindiğinde sayıları çokça artan ilahiyat fakültelerinde, imam hatip liselerinde, Diyanet'e bağlı çeşitli merkezlerde ve kurslarda, özel nitelikli kurumlar olan pek çok vakıf ve derneklerde verilmeye başlandı ve halen de devam etmektedir.

İlahiyat fakültelerinin ve imam hatip okullarının tekrar açıldığı bu ikinci dönemden sonra, müfredatta yer alan fıkıh usûlü dersinin belli bir program çerçevesinde işlenebilmesi amacıyla ders kitabı mahiyetinde eserler tercüme ve telif edildi. Din eğitiminde yaşanan kesintiler sebebiyle Arapça metinlerin, 1928 Harf İnkılabı sebebiyle de Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınmış Türkçe metinlerin çoğunluk tarafından okunup anlaşılabilmesi, Latin harfleriyle yazılmış Türkçe fıkıh usûlü eserlerine ihtiyacı gündeme getirdi. Bu şekilde başlayan Türkçe fıkıh usûlü tercüme ve telif faaliyetleri, dîni ilimlere olan rağbetin derecesine göre belli dönemlerde yoğun belli dönemlerde seyrek bir şekilde devam etti. Bu dönemde telif türüne etki eden ikinci bir kırılma da gündemdeki tartışmalı konulara paralel olarak yaşandı. Bu gelişmeler çerçevesinde akademik camia tarafından, ders kitabı niteliğinde olmayan ve belli bir konuya hasredilmiş kitap, makale ve tebliğler kaleme alındı. Fıkıh usûlü literatürünü besleyen bir diğer önemli alan da ilahiyat fakültelerinde yapılan yüksek lisans ve doktora düzeyindeki tezler oldu.

A. Müstakil ve Câmi Fıkıh Usûlü Eserleri

1. Telif Eserler

Cumhuriyet döneminde fıkıh usûlü ile ilgili ilk müstakil çalışma Ömer Nasuhi Bilmen'in "*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*" adlı eserinin usûl konularını ele alan medhal kısmıdır. Bu eser, İstanbul Hukuk Fakültesi tarafından 1949 yılında altı cilt olarak basılmıştır. Medhal kısmı usûl-i fıkıh, kavâid-i fıkhiyye ve tabakât-ı fukahâ bölümlerini içermektedir. Usûl bölümü ise bir mukaddime ve beş kısımdan oluşmaktadır. Mukaddimede fıkıh usûlüne dair ıstılahlar, fıkıh usûlünün mahiyeti, konusu, gayesi ve tarihçesi yer almaktadır. Birinci kısım Kitap ve lafızlar bahsini; ikinci kısım sünnet; üçüncü kısım icma; dördüncü kısım kıyas ve beşinci kısım da hüküm, ictehad ve külli kaideler konularını içermektedir. Ömer Nasuhi'nin yararlandığı kaynaklara dair bölüm sonunda verdiği listeye⁶¹ bakıldığında Hanefî usûl eserlerinin ağırlıkta olduğu görülmekle birlikte listede yer alan Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl*'ü dikkat çekicidir.

60 Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, 2000, c. 22, s.71.

61 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967, c. 1, s. 299.

Ömer Nasuhi'nin bu çalışması, içeriği ve sistematığıyla klasiğe daha yakın olup ders kitabı olarak okutulmaya uygun bir şekilde yazılmamıştır, zaten öyle bir amacı da yoktur. İmam hatip okullarında ve ilahiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmak üzere yazılmış eserlerin ilk örnekleri ise Hayreddin Karaman'ın *Fıkıh Usûlü* ile Fahrettin Atar'ın *Fıkıh Usûlü*'dür. İlerleyen yıllarda benzer içerik ve üslupta başkaca eserler de telif edilmiştir.

Hayreddin Karaman'ın *Fıkıh Usûlü*, Milli Eğitim Bakanlığı'nın 4 Ekim 1975 sayılı kararıyla imam hatip okulları için yardımcı ders kitabı kabul edilmiştir. Bu amaçla hazırlanan kitap, imam hatiplerdeki fıkıh usûlü müfredatını ve ders sayısını dikkate alarak telif edilmiştir. Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümünde fıkıhın tanımı ve tarihçesiyle ilgili bilgiler verilmiş, bu bağlamda fıkıh mezheplerinden, ictihad-taklid meselelerinden ve İslam hukukçularının derecelerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde fıkıh usûlünün tanımı, şer'î deliller, din ve şeriat, lafızlar bahsi, teâruz ve tercih konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise nesih meselesi ile hüküm bahisleri işlenmiş, ayrıca benzer eserlerde rastlanmayan bidat konusuyla ilgili ayrı bir başlık açılmış, bidat ile maslahat-ı mürselenin sıkça karıştırılması sebebiyle aralarındaki farklara işaret edilmiştir. Muhtasar bir şekilde telif edilmiş olan eserde, tek bir mezhebe bağlı kalınmamış, farklı mezhep görüşlerine de yer verilmiştir. Kitabın yazımında en çok kullanılan kaynaklar, Seyyid Bey'in eserleri ile İzmirli'nin *İlm-i Hilâf*'ıdır. Bunların dışında yararlanılan Arapça kaynaklar ise klasiklerden ziyade son dönem eserleridir.

Fahrettin Atar'ın *Fıkıh Usûlü* ise, ilahiyat öğrencilerinin fıkıh usûlü konularını kolayca takip edebilmeleri amacıyla telif edilmiştir. Dolayısıyla Hayreddin Karaman'ın kitabına oranla daha kapsamlı olan eser, bir giriş ile sekiz bölümden oluşmaktadır. Girişte fıkıh usûlünün tarifi, konusu, gayesi, tarihçesi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde aslî ve fer'î deliller; ikinci bölümde hüküm bahisleri; üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde lafızlarla ilgili konular, delillerin teâruzu ve mekâsidü's-şerîa; altıncı bölümde ictihad-taklid meseleleri; yedinci bölümde fıkıh tarihi; sekizinci bölümde fıkıh mezhepleri ele alınmıştır. Belli bir mezhebe bağlı kalınmaksızın hazırlanan eserin kaynakçası oldukça geniştir.

Ayrıca son dönemlerde İslam hukukunun geneli hakkında özet bilgi veren "*Anahatlarıyla İslam Hukuku*", "*İslam Hukuku El Kitabı*" tarzında⁶² eserler telif edilmiştir. Bu eserlerde fıkıhın tarihi, usûlü ve fûrûu muhtasar bir şekilde ele alınmış, İslam hukukuna dair bütüncül bir bakış açısı oluşturmak amaçlanmıştır.

62 Mesela; Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku 1-2-3*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993 (ilk olarak 1987-1990 yılları arasında ayrı ciltler halinde basılmıştır); Servet Armağan, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2009; *İslam Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

2. Tercüme Eserler

Bu dönemdeki tercüme faaliyetlerinin iki türlü devam ettiği söylenebilir: Birincisi ve yaygın olanı, yabancı dillerde yazılan eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi; ikincisi, Osmanlı Türkçesiyle telif edilen eserlerin Latin harfleriyle günümüz Türkçesine aktarılması.

Yabancı dillerden Türkçeye tercüme edilen eserlerin başında, Mekteb-i Hukûk-i Şahâne'nin müdürü olan Sava Paşa'nın Fransızca olarak telif ettiği ve "*İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*" ismiyle çevirisi yapılan iki ciltlik eser gelmektedir. Hristiyan olan Sava Paşa, İslam kanununun esaslarını Batı Dünyası'nın bilgisine arz etmek, gerek Türkiye'de gerekse yabancı ülkelerde hukuk tahsili yapanların kolayca istifade edebilecekleri bir kaynak oluşturmak ve esaslar bilinmeden sadece kanun maddelerine hasredilmiş bir eğitimin yetersiz ve hatta zararlı olacağını ihsas ettirmek gibi birçok amaca binaen bu eseri telif etmiştir.⁶³ İki ciltten oluşan eserin ilk cildinde İslam hukuk tarihi ve felsefesi incelenmiş, ikinci cildinde ise ictihad, deliller, lafızlar ve hüküm bahisleri gibi fıkıh usûlü konuları anlatılmıştır. Eserin ana kaynağı, Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl*'ü ile Hâdimî'nin *Mecâmiu'l-hakâik*'idir. Detaylı bilgi verilmek istendiğinde ise Pezdevî'nin *Usûl*'üne müracaat edilmiş,⁶⁴ böylece Hanefî usûlüne dayalı bir eser oluşturulmuştur.

Arapçadan Türkçeye tercüme edilen ve ders kitabı olarak okutulan önemli eserler arasında Hallâf'ın *İlmu usûli'l-fıkh*'ı, Ebû Zehra'nın *Usûlü'l-fıkh*'ı, Abdülkerim Zeydan'ın *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*'ı ve Zekiyyüddin Şaban'ın *Usûlü'l-fıkh*'ı özellikle zikre değerlidir. İbrahim Kafi Dönmez tarafından akıcı ve anlaşılır bir üslûpla "*İslam Hukuk İlminin Esasları*" başlığıyla tercüme edilen Zekiyyüddin Şaban'ın *Usûlü'l-fıkh*'ı, uzun yıllar ilahiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur, halen de okutulmaktadır. Bu eserlerle birlikte sistematik, içerik ve yöntem bakımından usûl literatüründe bir standart yakalanmaya çalışılmış, sadece Hanefî mezhebine dayalı usûl anlayışı yerine, tüm görüşleri ele alıp değerlendiren, delili kuvvetli bulunanı ve zamana en uygun olanı seçip öne çıkaran bir anlayış ikâme edilmiştir. Sistematik ve içerik bakımından da birbirine benzeyen bu eserler, fıkıh usûlünün tanımının ve gayesinin ele alındığı, kısaca literatüründen ve tarihçesinden bahsedildiği giriş bölümünün dışında, şer'î deliller, hüküm bahisleri, delillerden hüküm çıkarma metodunu gösteren lafızlar bahsi ve ictihad-taklid meselelerinin anlatıldığı dört esas bölüm üzerine bina edilmiştir. Klasik eserlerden farklı olarak, dört aslı delil içerisinde mütalaa edilen istihsan, örf, maslahat, istishâb gibi fer'î delilleri, müstakil başlıklar altında

63 Bkz. Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, çev. Baha Arıkan, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1955, s. 12-15.

64 Sava Paşa, *a.g.e.*, s. 19.

ayrıntılı bir şekilde incelemişlerdir. İcmanın gerçekleşme imkanını sorgulamışlar ve genel olarak, usûl literatüründe tarifi yapıldığı şekilde bir icmanın, sahabi dönemi dışında gerçekleşmediğini savunmuşlardır. İctihad-taklid konularını genişçe ele alarak icthad kapısının kapanmadığını özellikle vurgulamışlardır.

Yukarıda bahsi geçen Arapça telifattan farklı bir metotla kaleme alınan Şâkir Hanbelî'nin *Usûlü'l-Fıkh*'i da tercüme edilen eserler arasındadır. Müellif bu kitabı alimler için değil öğrenciler için yazmıştır. Müellifi böyle bir eser yazmaya iten saik ise, son dönem Osmanlı alimlerinden olan hocası Mehmed Zihni Efendi'nin fıkıh usûlü derslerini anlaşılır bulmaması üzerine kolay anlaşılır bir usûl eseri telif etme isteğidir. Kitapta bolca örnek zikredilmiş, Mecelle ve medenî kanunlar gibi konuyu destekleyen kaynaklara atıflarda bulunulmuş, izah gerektiren terimler ve kelâmî görüşler öğrencilerin anlayabileceği şekilde izah edilmiş, Hanefî alimlerin görüşleri ve kitapları esas alınmakla birlikte gerekli görülen durumlarda diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir.⁶⁵ Kitabın sistematığı, Osmanlı son döneminde yazılan fıkıh usûlü eserlerinin sistematığına paraleldir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde klasik usûl eserlerinin tercümesi yapılmamıştır. Çünkü klasikler, eğitim müfredatına ve metoduna uygun olmadıkları için ders kitabı ihtiyacını karşılayıcı nitelikte değildir. Doksanlı yıllara gelindiğinde ise klasiklerden İmam Şâfi'nin *Risâle*'si, İmam Gazzâlî'nin "*Mustasfâ*"sı ile Şatîbî'nin "*Muvâfakât*"ı tercüme edilmiştir.

Tercüme faaliyetlerinin ikinci adımı, Osmanlı Türkçesiyle yazılan usûl eserlerinin günümüz Türkçesine aktarılmasıdır. Bu, bazen eserin orijinaline dokunulmadan sadece latinize edilmesi şeklinde bazen de sadeleştirilmesi şeklinde olmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı son dönem telifâtından, Ali Haydar Efendi'nin *Usûl-i Fıkh*'i, Seydişehirî'nin *Telhis-i Usûl-i Fıkh*'i, Seyyid Bey'in eserleri, İzmirli'nin *İlm-i Hilâf*ı günümüz Türkçesine aktarılan eserlerdir.

B. Belli Bir Fıkıh Usûlü Konusunu Ele Alan Eserler⁶⁶

Bu tür eserler, genellikle akademik camia tarafından üretilen kitap, tez, makale ve tebliğlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, fıkıh usûlünün belli konularını ele alan bu tarz telif faaliyetleri, ilahiyat fakültelerinin sayısının artmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Bu eserlerde işlenen konular, genel itibarıyla dönemlerinin tartışmalı fıkıh ve fıkıh usûlü konularından etkilenmiştir.

Matbu kitaplar incelendiğinde özellikle icthad ve icthadla ilgili konuların sıkça işlendiği görülmektedir. Modern hayatın, iktisâdî gelişmelerin ve bilimin

65 Bkz. Şâkir Hanbelî, *Fıkh Usûlü*, çev. Mustafa Yıldırım, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006, s. 11-13.

66 Liste için bkz. Hamdi Çilingir ve M. Salih Eser, *Türkiye'de İslam Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 180-242.

getirdiği pek çok soru, fıkıhın da ilgi alanına girmiş ve bu sorulara çözüm bulma çabasının, icthad faaliyetleri içerisindeki yeri, neye tekabül ettiği, icthada ihtiyaç duyulup duyulmadığı gibi konular gündeme gelmiştir. Akademik camianın tercihi, daha ziyade icthad merkezli olmuş, icthad kapısının kapanmadığını ve icthadın fonksiyonel hale getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda mezhep kavramı, fikhî mezheplerin oluşumu, gerekliliği, ihtilaf sebepleri, ihtilafın Müslümanların birliğini zedeleyip zedelediği, belli bir mezhebe bağlanmanın gerekli olup olmadığı, İslam'da ahkâmın değişmesi, değişimin sınırları gibi konularla ilgili eserler telif edilmiştir. İctihad tartışmalarının uzantısı olan bir başka konu da yeni usûl arayışlarıdır. Bu arayışlar çerçevesinde özellikle makâsîd ön plana çıkarılmış, zaruret, ihtiyaç, maslahat gibi makâsîd alanına giren konular hakkında eserler yazılmış ve makâsîd düşüncesini sistematize edip geliştiren Şatbî ile İbn Âşur'un konuyla ilgili eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Fıkıh usûlü konularından olan şer'î deliller de eserlerde incelenmiş, özellikle edille-i erbaanın ikincisi olan sünnet hakkında yapılan çok sayıda çalışmada sünnetin mahiyeti, delil değeri, Hz. Peygamber'in tasarruflarının bağlayıcılığı gibi meseleler tartışılmıştır.

İlahiyat fakültelerinde yapılan tezler ise, sınırları daha belirgin olan çalışmalardır. Bu çalışmalar genel olarak şahıs, mezhep, dönem, bölge, eser ya da kavram temellidir. Şahıs ve mezhep merkezli çalışmalar, araştırma konusu edinilen şahsın/mezhebin usûl anlayışını veya belirli bir usûl meselesiyle ilgili görüşünü incelemekte; belirli bir dönem veya bölgeyi ele alan eserler, o dönemdeki/bölgedeki usûl tartışmalarını, usûl anlayışını araştırmakta; eser temelli çalışmalar, eserin tanıtımını ve tahkikini yapmakta; kavram temelli çalışmalar ise, icthad, kıyas, illet gibi herhangi bir usûl kavramının tarihi seyrini ya da belli bir dönem içindeki kullanımını göstermektedir. Ayrıca branşlaşmanın esas olduğu akademik camiada, fıkıh usûlüne ait bazı konular aynı zamanda Tefsir, Hadis, Arap Dili ve Belagatı gibi başka branşların da çalışma sahası içindedir. Dolayısıyla fıkıh usûlüyle ilişkisi kurulabilecek tezleri, sadece İslam Hukuku branşında yapılan tezlere hasretmek doğru olmaz. Bu şekilde de konu yelpazesi, matbu eserlerden çok daha geniştir.

Makale ve tebliğler ise hacimce kitap ve tezlerden küçük olmalarına rağmen sayıca fazladır. Bu tür çalışmaların ele aldığı konular, çok daha dar kapsamlıdır ve bu çalışmalarda güncel konuların etkisi baskındır. Konuların dağılımı ve ele alınışı açısından yukarıda söylenenler makaleler için de söylenebilir. Sempozyumlarda ise ya çoğunlukla olduğu üzere sempozyum belirli bir konu, bölge veya kişinin değişik yönleriyle incelenmesine tahsis edildiği için aynı konuyu fıkıh usûlü açısından da ele alan tebliğler sunulur ya da sempozyumun teması fıkıh usûlüne ait bir meseledir ve sunulan tebliğler hep fıkıh usûlüyle ilgili olur.

III. Genel Nitelikli Fıkıh Usûlü Eserlerine Dair Kronolojik Bibliyografya

Şîrvânî, Ahmed Hamdi, *Levâmiü'd-dekâik fî tercümeti Mecâmii'l-hakâik*, İstanbul: el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası, 1293 [1876], 312 s.

Şîrvânî, Ahmed Hamdi, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1301 [1882], 133 s.

Seydişehrî, Mahmud Esad, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1302 [1883], 384 s.

Mehmed Zihni, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-yi Şahâne Matbaası, 1308 [1890], 576 s.

Seydişehrî, Mahmud Esad, *Telhîs-i Usûlü'l-Fıkıh*, İzmir: M.Nikolayidi Matbaası, 1313 [1895], 508 s.

Ali Haydar, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326 [1908], 558 s.

Manastırlı, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh (Dördüncü sınıfa mahsustur)*, İstanbul: Hüseyin Bey Matbaası, 1328 [1910], 140 s.

Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri I*, tâbi' ve nâşirleri: Ahmed Tal'at ve Hacı Mehmed Tahir, Daru'l-Hilâfe: Matbaa-i Hukûkiyye, 1328-1329 [1910-1911], 140 s.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Dersleri I*, İstanbul: Matbaa-i Hukûkiyye, 1329 [1912], 203s.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Dersleri II*, İstanbul: Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1330 [1913], 208 s.

İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330 [1914], 306 s.

Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri II*, tâbi' ve nâşiri: Eşref Hıdırî [Edip], İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330 [1914-1915], 192 s.

Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh, Cüz-i Evvel: Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333 [1917], 330 s.

Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade, Kaza ve Kader*, Der-saadet: Kader Matbaası, 1338 [1922], 324 s.

Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd I-II*, (trc. Baha Arıkan), Ankara: DİB Yayınları, 1955-1956.

Özçelik, A. Selçuk, *İslam Hukukunun Ana Kaynakları*, İstanbul: yy., 1956, 11 s.

Davudoğlu, Ahmed (der.), *Usûl-u Fıkıh Dersleri*, İstanbul: İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü, 1963, 163 s.

Karaman, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü: İslam Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964, 196 s.

Ali Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966, 525 s.

Yazıcıoğlu, H. Fikri, *Fıkıh Usûlü Dersleri*, Afyon: Din Bilgisi Yayınları, 1968 s.

Balkanlı, Remzi, *İslam Hukukununun (Usûl-i Fıkhın) Umumi Esasları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1973, 152 s.

Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usûlü*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara: AÜİF Yayınları, 1973, 413 s.

Hallaf, Abdülvehhab, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: AÜİF Yayınları, 1973, 402 s.

Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü: İslam Hukuku*, çev. Ruhi Özcan, Ankara: AÜİF Yayınları, 1979, 582 s.

Karakılıç, Celaleddin, *Fıkıh Usûlü: Genel Bilgiler ve Şer'i Deliller*, Ankara: yy., 1982.

Kılıç, Yusuf, *Asr-ı Saadetten Tabii Devrinin Sonuna Kadar İslam Hukukununun Prensip ve Kaynakları*, İstanbul: Yarış Matbaası, 1986.

Atar, Fahreddin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1988, 428 s.

Şaban, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları, 1990.

Alvani, Taha Cabir, *Fıkıh Usûlü; İslam Fıkhını Araştırma ve Kavrama Yöntemi*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Koba Yayınları, 1992, 71 s.

Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvafakat I-IV*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Hatemi, Hüseyin, *İslam Hukuku Dersleri*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Mustasfa I-II*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Mehmet Fehmi, *İslam Hukuk Felsefesi*, sad. Niyazi Kahveci, Ankara: DİB Yayınları, 1994, 70 s.

Şafii, Muhammed b. İdris, *er-Risale: İslam Hukukunun Kaynakları*, çev. Abdülkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Ankara: TDV Yayınları, 1996, 388 s.

Zuhayli, Vehbe, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ahmet Efe, İstanbul: Risale Yayınları, 1996, 192 s.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *Usûl-i Din: Dinin Kaynaklarına Bir Bakış*, çev. İbrahim Aydın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, 116 s.

Mesud, Muhammed Halid, *İslam Hukuk Teorisi*, çev. Muharrem Kılıç, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, 288 s.

Karakaya, Hasan, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Buruc Zerka Yayınları, 1998, 619 s.

Hassan, Ahmed, *İslam Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi, Usûli Fıkıh İlminin Doğuşu ve Gelişimi*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hüseyin Esen, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, 248 s.

Apaydın, H. Yunus, *Fıkıh Usûlü Ders Notları*, Kayseri: Teksir Yayınları, 2001.

Esad, İbnü'l-Emin Mahmud Esad, *Ana Hatlarıyla Fıkıh Usûlü*, haz. Taha Alp vd., İstanbul: Yasin Yayınları, 2002, 307 s.

Erden Selahaddin, *Usûleyn: Fıkıh ve Kelam Usûlü*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2003, 271 s.

Ekinci, Ekrem Buğra, *İslam Hukuku: Umumi Esasları*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006. 215 s.

Hanbeli, Şakir, *Fıkıh Usûlü*, çev. Mustafa Yıldırım, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2006, 392 s.

Balcı, Medine, *Usûlü Fıkıh*, İstanbul: Ebrar Yayınları, 2008.

Köksal, İsmail, *Fıkıh Usûlü*, İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2008.

Nebhani, Takiyyüddin, *İslami Şahsiyet: Usûl-i Fıkıh*, Ankara: Köklüdeğişim Yayıncılık, 2009.

Muhammed Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, haz. Hasan Karayığit, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010, 315 s.

Mahalli, Celaluddin, *Şerhu'l-Varakat: Fıkıh Usûlü*, çev. Mithat Acat, Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2011, 60 s.

Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, haz. Selçuk Çamcı vd., İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011, 224 s.

Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Medhal*, haz. Selçuk Çamcı, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011, 555 s.

Muhammed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh: Medhal*, haz. Hasan Özket vd., İstanbul: Medhal İlmi Araştırma Derneği Yayınları, 2012, 350 s.

Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü: Giriş- Deliller- Hüükümler- Hüüküm Çıkarma Yöntemleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, 352 s.

Molla Hüsvrev, *Fıkıh Usûlü / Mirkatü'l- Vusul Tercümesi ve Şerhi*, çev. Haydar Sadıkoğlu, İstanbul: Özgü Yayınları, 2013, 480 s.

Şahin, Osman ve Nihat Dalgın, Muhsin Koçak, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, 439 s.

Beşer, Faruk, *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 2014, 192 s.

Dönmez, İbrahim Kâfi, *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2014, 534 s.

Useymın, Muhammed b. Salih, *Fıkıh Usûlüne Giriş*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Guraba Yayınları, ty., 134 s.

Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukuk Usulü*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Son Dönem Fıkıh Usûlü Eserleri

Sümeyye ONUK

Özet

Bu makale, Tanzimat'tan günümüze kadar oluşan fıkıh usûlü literatürünü incelemektedir. Bu çerçevede iki farklı süreçten bahsedilebilir. Birincisi Tanzimat'tan başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar devam eden süreç, ikincisi ise Cumhuriyet'ten günümüze kadar gelen süreçtir. Birinci süreçte yoğun bir şekilde kanunlaştırma faaliyetleri yaşandı. Bazı kanunlar Batı'dan iktibas edilmiş olsa da kanunlaştırma faaliyetleri genel itibarıyla İslam hukukuna dayanmaktaydı. Bu yeni hukuk faaliyetlerine bağlı olarak dönemin hukukçu ihtiyacını karşılamak üzere medreseye alternatif, yüksek öğretim düzeyinde yeni kurumlar açıldı. Bu kurumların müfredatına fıkıh usûlü dersleri de dahil edildi ve bu dersleri, dönemin kanunlaştırma faaliyetlerinde de resmen görev alan hocalar verdi. Bu dönemin fıkıh usûlü telifatı da çoğunlukla bu hocaların ders notlarından oluşmaktadır. Cumhuriyet döneminde ise fıkıh ve fıkıh usûlünün mer'î hukukta bir karşılığı yoktu. Bu sebeple fıkıh usûlü dersi hukuk fakültelerinin değil İslâmî eğitim veren kurumların müfredatına dahil edildi. Öncelikli olarak, ders kitabı ihtiyacını karşılamak amacıyla fıkıh usûlünün tüm konularını muhtasar bir şekilde ele alan eserler tercüme ve telif edilmeye başlandı. Bunun yanında fıkıh usûlünün belli konularını ele alan eserler de telif ediliyordu. Fıkıh usûlü literatürünü besleyen bir diğer önemli alan da ilahiyat fakültelerinde yapılan yüksek lisans ve doktora düzeyindeki tezlerdir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Osmanlı son dönemi, Cumhuriyet dönemi.

The Literature of *Usul al-Fiqh* from the Tanzimat Era until Today

Sümeyye ONUK

Abstract

This article examines the literature of *usul al-fiqh* in Turkey from the Tanzimat era until today. In this time frame, one can refer to two distinctive processes from the perspective of *usul* writing. One period extends from the Tanzimat era to the proclamation of the Republic, while the other covers the interval from the beginning of the Republic until today. In the first period, although some of the laws were translated from the Western Continental law, the codification activities mainly relied upon the Islamic law. Alongside the new codification activities, new educational institutions were established as an alternative to the *madrassa* in order to satisfy the needs of the new court system. Courses on *usul al-fiqh* were also included into the curriculum of these institutions and were delivered by lecturers who had participated in the codification process. In fact, the literature of *usul*

al-fiqh of this period mainly consisted of lecture notes. In the Republican period, on the other hand, there was no place for *fiqh* or *usul al-fiqh* according to the new positive law. As a result, *usul al-fiqh* was left out of the curriculum of the Faculty of Law; it was only represented in the curriculum of the Islamic educational institutions. There was an emphasis on producing translations and new compositions that covered in brief the entire contents of *usul al-fiqh* as a way to meet the need for textbooks. On the other hand, works that contained some specific aspects of *usul al-fiqh* also spread through academic studies such as M.A. and Ph.D theses.

Keywords: *usul al-fiqh*, Late Ottoman period, the Republican period.

